

Zemzem'in ve Kâbe'nin Kuyusu'nun Kaybolması ve Yeniden Bulunması
The Disappaerance and Rediscovery of Zamzam and the Well of the Ka'ba'

G. R. HAWTING

Prof. Dr., Oryantal ve Afrika Çalışmaları Okulu, Yakın ve Orta Doğu Tarihi Bölümü
Prof. Dr., School of Oriental and African Studies, Department of Near and Middle Eastern
History, Londra / England

Çev.: Kevser ÖZDOĞAN

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Bilim Dalı
Research Assistant, Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Islamic History,
Erzurum/Turkey
k.ozdogan@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9754-6613

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Çeviri Makale / Translation Article

Geliş Tarihi / Date Received: 3 Mart 2019/3 March 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Nisan 2019 / 20 April 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Hawting, G. R. "Zemzem'in ve Kâbe'nin Kuyusunun Kaybolması ve Yeniden Bulunması / The Disappaerance and Rediscovery of Zamzam and the Well of the Ka'ba". çev. Kevser Özdoğan. *kid: kisbu ilahiyat dergisi / journal of kisbu ilahiyat* 1 (Haziran / June 2019/1): 153-172.

DOI:

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/kisbu> | mailto: ilahiyatdergisi@kisbu.edu.tr

Copyright © Published by Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, Dini İlimler Fakültesi /
Cyprus University of Social Sciences, Faculty of Religious Sciences, Lefkoşa, Cyprus

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz*

Zemzem ve Kâbe'de bulunan kuyunun kaybolması ve tekrar bulunması hakkında birçok rivayetler mevcuttur. Rivayetlerde Zemzem kuyusunun kaybolup yeniden bulunması ve önemi hakkında farklı yorumlar görülmektedir. Çoğu kaynaklarda Abdülmuttalip'in rüyasında gördüğü çukurun Zemzem kuyusunun yeri mi yoksa kutsal eşyaların gömüldüğü Kâbe'deki çukur mu olduğu konusu belirsizliğini korumaktadır. Aynı belirsizlik yine Zemzem kuyusunun Cürhümiler zamanında kaybolmasında görülmektedir Cürhümi kabilesinin Mekke'den sürülmeden önce Zemzem kuyusunun kurduğunu ve Kâbedeki değerli kutsal eşyaları çukura gömdükleri bilinmektedir. Ancak eşyaların gömülen yerin Zemzem kuyusunun mu olduğu ya da Kâbe'nin içindeki çukur mu olduğu hususu tartışılmaktadır. Bunun neticesinde Zemzem kuyusu sadece Kâbe'nin içindeki çukurla ilişkilendirilmemiştir. Bu anlam da Zemzem ve Kâbe'nin kuyusunun kaybolup yeniden bulunması yönündeki farklı rivayetlerin arka planı açıklanarak durumun önemi açıklığa kavuşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *İslam Tarihi, Zemzem, Kâbe Kuyusu, Kâbe, Mekke, Cürhüm, Kureys.*

Abstract

There are many rumors about the disappearance and appearance again of the Zamzam well and the Kaaba pit. In the narrations, there are different interpretations about the importance of and the disappearance and appearance again of the Zamzam well. In most sources, it is unclear whether the pit of Abdülmuttalip's dream is the location of the Zamzam well or the pit in the Kaaba where the holy objects were buried. The same uncertainty is observed in the disappearance of Zemzem well at the time of the Cürhümis. It is known that the Zamzam well had dried up and the valuable holy objects were buried in the pit before the Cürhümi tribe was exiled from Mecca. However, it is argued whether the place where the objects were buried was the Zamzam well or the pit in the Kaaba. As a result, the Zamzam well was not only associated with the pit in the Kaaba.

Keywords: *History of Islam, Zamzam, Kabe Well, Kaaba, Mecca, Cürhüm, Kureys.*

* [Makale, G. R. Hawting, "The Disappearance and Rediscovery of Zamzam and the 'Well of the Ka'ba'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43/1 (1980): 44-54'in tercümesidir. Köşeli parantez içindeki [Hz.] ifadesi metne tarafımızdan eklenmiştir. Ayrıca makalenin özet kısmı orijinal metinde mevcut olmadığından dolayı tarafımızdan yazılmıştır.]

Müslüman rivayetlere göre, Hacer ve İsmail'in İbrahim tarafından çöle bırakılmasından sonra onlar için Allah tarafından ortaya çıkarılan Zemzem kaynağı bir süre sonra kayboldu. O zamana kadar Mekke'ye, Mekke mabedinin kontrolüne (*vilâyetü'l-beyt*), kaybolan veya üzeri kapatılan mabedin kuyusu Zemzem'e hâkim olan Cürhüm kabilesi günahları sebebiyle Mekke'den çıkarıldı ve *vilâyetü'l-beyt*'i kaybetti. Kuyunun yeniden bulunması [Hz.] Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib ile ilişkilendirilir. Daha sonraları, fakat belirsiz bir tarihte, Abdülmuttalib'in Zemzem'in yerinin kendisine açıklandığı bir rüya gördüğü bize aktarılır. Rivayete göre, bu tarihten itibaren kuyu, [Hz.] Muhammed İslam'ın mabedi kabul ettiğinde devralınan Mekke mabedinin özelliklerinden biri olarak daima varlığını sürdürdü. Fakat Zemzem, Mekke mabediyle ilişkilendirilen tek kuyu değildir. Müslüman gelenek, bazen "Kâbe kuyusu" olarak bahsedilen Kâbe içinde kuru bir çukur bulunduğunu da bilir.

Bu makalenin amacı, Zemzem'in ve "Kâbe kuyusu"nun kaybolması ve yeniden bulunması ile ilgili rivayetlerin arka planının ve öneminin açıklığa kavuşturulmasıdır.¹

Zemzem'in kaybolması ve yeniden bulunması rivayetinin, Yahudilik'teki daha eski bir mabed geleneğinden geliştirilmiş olması muhtemel görünüyor. İlk olarak, şu an Zemzem'le ilgili rivayetlerin aslında ona herhangi bir atıf yapmamış olabileceğine dair kanıtlar mevcuttur. Örneğin, Zemzem'in yerini ortaya çıkaran Abdülmuttalib'in rüyasının bildiğimiz farklı versiyonlarında Zemzem ismi geçmesine rağmen, onun ikinci kez tanıtılmış olabileceğini gösteren işaretler vardır. Abdülmuttalib'in rüyasının birkaç versiyonunda Taybe veya Tibe, Berre, Mađnûne, Habî'etü'ş-Şeyhi'l-Â'zam gibi bir veya birkaç esrarengiz isim zikredilerek ona kazması emredilir.² Böyle işaretler, açıkça gizem havasını artırmak için rivayete yerleştirilmesine rağmen ortaya çıkarılan şey, bu bir kuyu olmasa bile, mahiyetini kesin olarak göstermez ve ortaya çıkan

¹ Prof. P. M. Holt, Mr. Michael Cook ve Dr. J. Wansbrough'a ilk halini okudukları ve tavsiyeleri için minnettarım.

² Ezrakî, *Kitabu Aĥbâru Mekke'* den F. Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka* (Leipzig: 1858), 1: 282 vd., İbn Hişam, *Sire*, 2. Baskı (Kahire: 1375/1955), 1: 142 vd.; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* (Leiden: 1904-21), 1/1: 49 vd.; Ya'kûbî, *Târîh* (Beyrut, 1390/1970), 246 vd.; Fâkihî, *Târîhu Mekke* (MS Leiden), or. 463, vr. 338a vd.

bu rivayetlerde Zemzem isminin tanıtılması ile ilgili bazı sıkıntılıların var olduğunu gösteriyor.

Abdülmuttalib'in kendisinden [Hz.] Ali aracılığıyla, Zemzem isminin geçtiği rivayetin bir versiyonu farklı kaynaklarda verilir. İbn Hişâm tarafından nakledilen İbn İshak'ın *Sîre*'sindeki bu rivayetin anlatımında, Zemzem ismi tanıtılmadan önce Abdülmuttalib dört farklı rüya görmek zorundadır: İlk üç rüyada bulunacak nesne Taybe, Berre ve Madnûne olarak zikredilir ve Abdülmuttalib bunların ne anlama geldiğini bilmez. Bir bilmece tarzında olsa da sadece dördüncü rüyada gizem ortaya çıkar: 'Zemzem'i kaz!' - 'Zemzem nedir?' - 'Onun suyu asla kurumaz ve azalmaz (*lā tuzammu*).'³ Üçüncü rüyada verilen bilmecenin çözülmesi beklenebilir ve gerçekten de aynı rivayetin diğer iki anlatımı, üçüncü rüyadaki Zemzem ismini de tanıtılmaktadır. İbn İshak'tan rivayeti nakleden Ezrakî ve Fâkihî anlatımı İbn Hişâm'la karşılaştırıldığında, Ezrakî ve Fâkihî'de Zemzem isminin Madnûne olarak verildiği üçüncü rüya çıkarılır ve İbn Hişâm'ın anlatımında dördüncü olarak aktarılan rüya üçüncü rüya yapılır.⁴ Bu yüzden Zemzem isminin verildiği dördüncü rüya, aslında sadece üç rüyanın bulunduğu bir rivayete eklenmiş olabilir. Rivayetin diğer versiyonları ile karşılaştırılması dört rüya olmasına rağmen üç rüyanın tercih edildiğini gösterir.⁵

Zemzem'in kaybolması ve yeniden bulunması rivayetinin aslında onunla ilgili olmayan malzemedan geliştirildiğine dair daha kesin bir kanıt, anlatımların diğer özelliklerinden sağlanır. Neredeyse rivayetlerin tamamında, Abdülmuttalib'in uykusunda verilen emirlere göre çukur kazarken bazı nesnelere rastladığı anlatılır. Çok sık olarak onun birkaç zırh, *kala'i* olarak isimlendirilen bir kılıç ve iki altın ceylan bulduğu aktarılır.⁶ Rüyanın amacının nesnelere kendisinden ziyade Zemzem'in yerini ortaya çıkarıp çıkarmadığı belirsiz olduğuna göre, bu nesnelere bazen rivayette gerçek odak noktası gibi görünmesi önemlidir. Örneğin, İbn Sa'd'ın Abdülmuttalib'in Zemzem'i

³ İbn Hişâm, *Sîre*, 1: 143.

⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 284, 2: 9 vd.; Fâkihî, *Târîhu Mekke*, 339a, 2: 17 vd.

⁵ Ya'kubî, *Târîh*, 1: 246 (3 rüya); Fâkihî, *Târîhu Mekke*, 338a, 2: 16 vd. (3), 338b, 2: 6 vd. (3)'den, 338b, 2: 12 vd. (4).

⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 286; İbn Hişâm, *Sîre*, 1: 146; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/1: 50; Fâkihî, *Târîhu Mekke*, 338, 2: 16 vd.

yeniden bulması hakkındaki bölümü iki rivayetle başlar. İlk rivayet onun su kuyusunu ortaya çıkarmasını ve bu nedenle kuyunun mülkiyeti üzerine Kureyş ile ihtilafa düşmesini anlatır; kazı esnasında herhangi bir nesne bulunduğu bahsedilmez. Bununla birlikte ikinci rivayet, yukarıda bahsedilen nesnelerin bulunmasıyla ilgilidir; Zemzem'den veya sudan bahsedilmez ve Kureyş ile yapılan tartışma, ortaya çıkarılan nesnelerin bulunduğu yer ile ilgili değil bu nesnelerin mülkiyeti üzerinedir.⁷ Dolayısıyla kaynakların aktardığı gibi, Abdülmuttalib'in rüyalarının, ona Zemzem kuyusunun yerini mi söylediği yoksa ondan özellikle nesnelere ortaya çıkarmasını mı istediği sorusunu sormaya sebep olur.

Aynı belirsizlik, Zemzem'in daha önceden kaybolması anlatımları hakkında da ortaya çıkar. Cahiliyeden uzak bir zamanda, Cürhüm Mekke'nin kutsallığını ihlal etmeye ve kutsal şeylere hürmetsizlik etmeye başlamış ve ceza olarak Cürhüm, Mekke'den sürülmüş ve Zemzem kaybolmuştu.⁸ Fakat kuyunun nasıl kaybolduğu karışık bir şekilde aktarılır. Bir versiyona göre, Cürhüm sürülmeden bir süre önce kuyu kurumuş ve kuyunun yerinin bilgisi kaybolmuştu. Bununla birlikte Cürhümî lideri sürülmeden önce Kâbe'den bazı nesnelere almış ve - daha sonra Abdülmuttalib tarafından bulunan nesnelerin kökeni olan- bu nesnelere Zemzem'in yerine gömmüştü. (*Ve kâne mâ' zemzem kad nedabe ve zehebe lemmâ ehdeset Cürhüm fi'l-ğaram hattâ ğubiye mekâne'l-bi'r ve derase ... fe-ğafera fi mevzi' Zemzem ve e'meka şümme defane fihi'l esyâf ve'l-ğazeleyn.*) Fakat başka bir versiyonda, bu nesnelere Zemzem'in içine konulmuş ve sonra Cürhüm kuyuyu kapatmıştır. (*Ve kânet Cürhüm defenethâ ğhine ze'anû min Mekke*)⁹ Bundan dolayı yine küçük bir odak kayması var gibi görünüyor. İlk versiyonda vurgu, nesnelere gömülmesi üzerine, ikincisinde ise Zemzem'in kendisi üzerinedir. Bir kez daha rivayetin esas olarak Zemzem'le mi ilgili yoksa gömülü nesnelere mi ilgili olduğu sorusunu ortaya çıkarır.

Kaynaklarda sunulan bu rivayetlerden hareketle bir kişi, Zemzem kuyusunun esas odak noktası olduğuna ve Cürhüm tarafından gömülen ve Abdülmuttalib tarafından bulunan nesnelere hakkındaki ayrıntıların sadece

⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/1: 49-50.

⁸ Ezrakî, *Ağbâru Mekke*, 52.

⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1: 111, 114; Fâkihî, *Târîhu Mekke*, 339a, 1: 12.

hikâyeyi süslemek amaçlı olduğu sonucunu çıkarabilir. Örneğin Ezrakî'nin çalışmasında bu rivayetlere, Zemzem, Zemzem'in faziletleri, tarihi ve Müslüman rivayetlerin Zemzem'le ilişkilendirdiği *sikâye* (hacılar için içecek tedariki) kurumunu ele aldığı bölümde yer verilir.¹⁰ Gömülen ve daha sonra yeniden bulunan nesnelere özel bir önem atfedilmiyor gibi görünür. Nesnelere açıklanırken, hacılar tarafından getirilen ve hazine olarak (*hızânetü'l-beyt*) Kâbe'nin içindeki çukur veya kuyuda tutulan adak eşyalarının, genellikle kutsal hazinenin bir parçası olduğu iddia ve imâ edilir. Mesela Taberî de, Cürhüm'ün gömdüğü, Abdülmuttalib'in bulduğu nesnelere arasında olan Kâbe'nin ceylanları hakkında bir bölüm mevcuttur. Hacılar tarafından getirilen hazineden hırsızlığı önlemek amacıyla, eşyaların Kâbe'nin içindeki kuyuya atıldığını anlatan bölüm, Peygamber'in çocukluğunda Kureyş'in Kâbe'yi yeniden inşası anlatımının ortasına dâhil edilir. Bu sebebi ifade ettikten sonra Taberî, Kâbe'nin ceylanları ile ilgili rivayetleri verir.¹¹ Dolayısıyla, ceylanların hacılar tarafından getirilen adakların bir parçası olduğu ve diğer rivayetlerin de aynı şeyi ileri sürdüğü sonucuna varmak makul gibi görünür.¹²

Bununla birlikte, Taberî'nin (İbn Kelbî'den aktardığı) rivayetin ifadesi, ceylanların birden daha fazla olduğunu gösterir. Ezrakî, "Kâbe'nin içindeki" kılıçlar ve ceylanlar ifadesini kullanırken, Taberî'nin rivayetinde, ceylanların inançla ilgili bir öneminin bulunduğunu ve sadece adak olarak sunumun parçası olmadığını iddia eden "Kâbe'nin iki ceylanı" (*ğazâleyi'l-Ka'be*)¹³ ibaresi kullanılır. Bu olasılık aynı rivayette, ceylanlar ve kılıçlarla birlikte Cürhümî liderinin *hacerü'r-rüknü* de gömdüğü bilgisi verilerek güçlendirilir.¹⁴ Mekke'deki Müslüman mabedi ile ilişkili "*rükn*" terimi, en yaygın şekilde hem Kâbe'nin güneydoğu köşesine gömülmüş inançla ilgili büyük öneme sahip olan siyah taşın hem de köşenin kendisinin ismi olarak kullanılır. Başka bir yerde, muhtemelen Mekke mabedi ile ilişkili olmayan *rüknü'n*, bazı rivayetlerde ayrı

¹⁰ Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 279 vd.

¹¹ Taberî, *Târîḥ* (Leiden: 1879-1901), 1: 1130 vd.

¹² Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 287: ceylanları bulduktan sonra Abdülmuttalib onlardan birini Kâbe'nin kapısının üstüne ve diğerini Kâbe'nin ortasındaki (*batn*) mevcut olan ve Kâbe'ye getirilen şeylerin konulduğu çukura (*cübb*) yerleştirir.

¹³ Taberî, *Târîḥ*, 1: 1132; ayrıca İbn Hişâm, *Sîre*, 1: 114. Krş. Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 52, 281.

¹⁴ Taberî, *Târîḥ*, 1: 1132; İbn Hişâm, *Sîre*, 1: 114.

bir öneme sahip olabileceğini ileri sürmüştüm¹⁵ fakat Kâbe'de nesnelere saklanması ile ilgili Taberî'nin rivayetindeki *hacerü'r-rükn* ifadesi ile ne anlarsak anlayalım, mabed için çok önemli bir şeyi ele aldığımız ve sadece hacılar tarafından getirilen adaklarla ilgilenmediğimiz mantıklı görünmektedir. Ceylanlar, kılıçlar ve zırh'ı zikreden rivayetin diğer pek çok versiyonu sadece *hacerü'r-rükn*'den bahsetmez;¹⁶ bu yüzden Taberî versiyonunun rivayetin eski biçimi olduğu ve başka bir yerde bu rivayetin, mabed ve inanç için büyük öneme sahip bazı nesnelere gömülmesi ve yeniden bulunmasını anlatmak için geliştirildiği, mabed hazineleri ve daha genel olarak onları saklama yerinin kendisi, Zemzem kuyusunu, ilgilendirdiği iddia edilebilir.

Bu farklı unsurların değişik şekillerde ortaya çıkması -inançla ilgili nesnelere gömülmesi ve gömüldükleri yerin kaybolması- sözü edilen Müslüman rivayetler ile Yahudilikte bulunan benzer rivayetler arasında bir bağlantı olduğunu gösterir. Mabedle ilgili nesnelere belli bir zamanda çıkarıldığı ve gömüldüğü rivayeti, hem geleneksel Yahudilikte hem de Sâmiri Yahudiliğinde mevcuttur.¹⁷ Muhtemelen en iyi bilinen versiyonu, 2 Makkabiler 2: 4-8'deki, Yeremya'ya göre, Kudüs'ün düşme zamanında 'çadırın, sandığın ve tütsü sunağının' yerinden çıkarılması ve onların Musa Peygamber'in vaadedilmiş toprakları gördüğü dağdaki bir mağaraya gömülmesidir. Bu mağara daha sonra ortadan kaybolmuş ve bulunamamıştır. 2 Makkabiler 1: 19 ve devamında benzer bir anlatıma göre, Yahudiler sürgüne gönderildiğinde Yeremya rahiplere, sunaktan ateş almalarını ve kuru bir kuyuda gizlemelerini emretmiştir. Daha sonra Nehemya, ateşi yeniden bulmak için geri gönderilmiş fakat ateş yerine yerden çıkan yoğun bir sıvı bulmuştur ve bu sıvı adak sunma amelinde kullanılmıştır. Daha sonra haham edebiyatında bu rivayet geliştirildi:

¹⁵ Gerald Richard Hawting, *Aspects of Muslim political and religious history in the 1st/7th century, with special reference to the development of the Muslim sanctuary* (Doktora. Tezi, University of London, 1978), 91-6.

¹⁶ Mesela, İbn Hişâm, *Sîre*, 1: 146; Taberî'nin Abdülmüttalib'in Zemzem'i ortaya çıkardığı anlatımı herhangi bir ayrıntı vermez fakat iki bahisten hiçbirini *hacerü'r-rükn*'nün bulunmasından bahsetmez. (*Târîh*, 1: 1088, 1434).

¹⁷ Farklı Yahudi versiyonlarla ve her birinin gelişimi arasındaki ilişkiyi kurmak için bk. M. F. Collins, "The hidden vessels in Samaritan tradition", *Journal for the Study of Judaism* 3 (1972): 97-116; Sâmirilerdeki rivayet için bk. H. G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge* (Berlin: 1971), 234-54.

Yeremya figürünü, kral Josiah'ın yerine koyma eğilimi ortaya çıkmış ve gömülü nesnelere yeniden bulunması eskatolojik bir simge haline gelmiş; çok sık olarak İlyas'ın onları kıyamet gününde yeniden eski haline getireceği söylenmiştir.¹⁸

Sâmirilerde benzer bir rivayetin varlığına dair en eski kanıt, Pontius Pilate zamanında, Gerizim dağında gizli kutsal eşyaları ortaya çıkarabileceğini iddia ederek dindaşlarının desteğini kazanmaya çalışan bir Sâmiri isyancıyla ilgili Josephus'un haberi gibi görünüyor.¹⁹ Bu yüzden, burada da, nesnelere yeniden bulunması eskatolojik bir öneme sahiptir ve daha sonra Sâmiriler'de, eşyaları yeniden bulmak Sâmirili *Mehdi* figürü Taheb ile ilişkilendirilmiştir.²⁰ Sâmiri edebiyatında kutsal eşyaların kaybolması ile ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Bugün ispat etmesi zor olan fakat milattan sonra on dördüncü asırdan daha önce yaşayan²¹ Sefer ha-Yamim'e göre, Eli, Şiloh'taki mabedi kurduğunda ve bunun sonucunda da Gerizim'de terk ettiğinde, yüksek rahip Uzzi, Gerizim Dağı'ndaki mabedin yanındaki büyük bir mağarada 'kutsal kıyafetleri, altın ve gümüş eşyaları, şahitlerin sandığını, lamba ve sunakları ve tüm kutsal eşyaları' gizlemişti. Bu mağara daha sonra kaybolmuştur.²² Bununla birlikte, muhtemelen İslam öncesi, erken döneme ait bir çalışma olan *Memar Marqah*, bu olayı [Hz.] Musa'nın ölümüyle ilişkilendirir.²³ Eşyaların kaybolması, Sâmiriler için bir bakıma dönüm noktası iken geleneksel Yahudiler için bu durum geçerli değildir. Sâmiriler için eşyaların yeniden bulunması, sadece kıyamet gününe işaret etmez aynı zamanda onların kaybolduğu tarihlerdeki temel dönüm noktalarına, Rehuta olarak bilinen ilahi iyilik döneminin sonuna ve Tanrı'nın Panuta denilen halkından yüz çevirdiği dönemin başlangıcına işaret eder.²⁴

¹⁸ L. Ginzberg, *The legends of the Jews*, Philadelphia, 1911-38, 3: 48, 158, 161, 4: 24, 320-1; M. F. Collins, 3: 97-116.

¹⁹ Josephus, *Antiquities*, 18: 4.i-ii; H. G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge*, 113-14.

²⁰ Taheb'de, bk. H. G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge*, 276-305; S. J. Isser, *The Dositheans* (Leiden: 1976) özellikle 127-31; 140-2.

²¹ J. MacDonald, *The theology of the Samaritans* (London: 1964), 44.

²² J. MacDonald (ed.), *The Samaritan chronicle no. II* (Berlin: 1969), 114 vd., 126.

²³ *Memar Marqah*, ed. ve tr. J. MacDonald (Berlin: 1963), 5: 2 (= İng. tr., 197); ayrıca bk. 5: 4 (= İng. tr., 207).

²⁴ M. Gaster, *The Samaritans. Their history, doctrine and literature* (London: 1925), 91; H. G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge*, 238-46.

Bu nedenle, Zemzem'in kaybolması ile ilgili bu rivayetlerle Müslüman rivayetleri arasında bazı benzerliklerin olduğunu gösterir. Yahudi rivayetlerinin ana teması olan mabed ve inancı için büyük öneme sahip nesnelerin kaybolması, Zemzem'in kaybolmasını anlatan Müslüman rivayetlerinde de fark edilebilir. Yahudilikte eskatoloji ile ilişkilendirilen nesnelerin yeniden bulunması, İslam'da tarihi bir olaydır. Müslüman rivayetlerin ana teması olan kutsal nesnelerin saklandığı yerin kaybolması ve yeniden bulunması, kutsal nesnelerin kaybolmasıyla ilgili Yahudi rivayetlerinde de görülebilir. Neredeyse bütün versiyonlarda nesnelerin kaybolması ve onların saklandığı yer, mabedin tarihindeki önemli gelişmelerle ilişkilendirilir: Kudüs tapınağının yıkılması ve Yahudilerin sürgüne gönderilmesi, Şiloh'un lehine Gerizim'in terk edilmesi, kutsal alanın Cürhüm tarafından kaybedilmesi ve Cürhüm'ün Mekke'den çıkarılması. Üstelik rivayetin üç versiyonunda, kutsal nesnelerin ve onların saklandığı yerin kaybolması neredeyse mabedin kendisinin kaybolmasına eşit görülür. Sefer ha-Yamim'e göre, Uzzi eşyaları sakladığında, 'O'ndan önce kötülük yaptıkları için Rab, bütün İsrail halkının gözünden mabedini gizledi.'²⁵ Müslüman rivayetlerinde Cürhüm, sadece Kâbe'deki nesnelere ve Zemzem kuyusunu kaybetmekle kalmaz, aynı zamanda Mekke'den çıkarılır ve mabedin kontrolünü de kaybeder. Geleneksel Yahudi versiyonunda eşyaların kaybolmasına, Tapınağın yıkılması ve Yahudilerin Kudüs'ten sürgün edilmesi eşlik eder. Cürhüm'ün sürülmesi ile Kâbe'den nesnelerin kaybolması Müslüman rivayetindeki birliktelik, geleneksel Yahudi versiyonunda Yahudilerin sürgün edilmesi ile ilgili benzer bir bağlantıyı hatırlatırken, Cürhümî lideri tarafından gömülen nesnelerin listesi, başka yerdeki ile tamamen benzememesine rağmen Sefer ha-Yamim'de verilen kutsal kıyafetler, altın ve gümüş eşyalar listesine daha yakındır.²⁶

Müslüman rivayetlerin bir başka grubu da İslam'ın kutsal eşyaların kaybolması ile ilgili rivayeti bildiğinin ve geliştirdiğinin bir kanıtı olan buradaki konu ile ilişkilidir. Müslüman rivayetin, üçüncü halife [Hz.] Osman'ın

²⁵ *The Samaritan chronicle no. II, 126.*

²⁶ *The Samaritan chronicle no. II, 114.* Sâmirilere karşı çıkan hahamların tartışması, onları altın putların Gerizim'de saklandığını bilmekle ve bu sebepten dolayı onlara tapmakla suçlamaları ile ilgili olabilir: M.F. Collins, *Journal for the Study of Judaism*, 114-15.

hilâfetini, altı yıl iyi yönetim ve altı yıl da kötü yönetim olmak üzere altı yıllık iki eşit döneme böldüğü ve ikisi arasındaki sınırın muhtemel sebebinin, [Hz.] Osman'ın [Hz.] Peygamber'in mühürlü yüzüğünü (*hâtemü'n-nebî*) kaybetmesiyle belirlendiği iyi bilinmektedir. Bu yüzük, [Hz.] Osman'ın parmağından *Erîs* diye adlandırılan Medine'deki bir kuyuya düştüğünde kayboldu. Kuyunun suyunu kova ile boşaltmak da dâhil olmak üzere yüzüğü bulma çabalarına rağmen yüzük bir daha asla bulunamadı.²⁷ Bu rivayet, kutsal eşyaların kaybolmasının başka bir varyantıdır. *Hâtemü'n-nebî* ifadesi, İslam'da değişik anlamlarda kullanılır. Bu ifade, sadece Peygamber'in mühürlü yüzüğünü tanımlamaz, onun peygamberliğini gösteren, vücudundaki işaret anlamına da gelebilir. Üstelik [Hz.] Muhammed'in kendisi, peygamberlerin mührü *hâtemü'n-nebiyyin* olarak kabul edilir.²⁸ Buna göre [Hz.] Osman'ın *hâtemü'n-nebî*'yi kaybetmesi, mühürlü bir yüzükten daha önemli şeyin kaybolmasının bir simgesi olması muhtemeldir ve bazı Midraşlara göre, 'kutsal ruh'un (*rûh ha-kozeş*) tapınağın yıkıldığı sırada kaybedilen eşyalar arasında bulunması önemli olabilir.²⁹ Ginzberg, bunu 'peygamberliğin kutsal ruhu' olarak yorumladı.³⁰ Daha sonra yazarlar, *Erîs* kuyusunu ve Medine yakınındaki konumunu betimlemelerine rağmen³¹ bu kuyu çok gizemli, adeta büyü gibi görünür. Taberî, kuyunun derinliğinin hiç ölçülmediğini ve *hâtem*'i bulmak için devamlı yapılan aramaların sonuçsuz kaldığı konusunda bütün rivayetlerin mutabık olduğunu söyler.³² Fakat *hâtemü'n-nebî*'nin kaybolması rivayeti hakkındaki en çarpıcı şey, Müslüman tarihinde en önemli dönüm noktalarından birine işaret etmesidir. [Hz.] Osman'ın yönetiminin yapısındaki bu değişim, halifeliğindeki niteliksel bir farklılıktan daha fazlasını gösterir. Müslüman geleneğinde bu, toplumun [Hz.] Peygamber'in ortaya koyduğu ilkelerle yönetildiği altın çağın sonu, [Hz.] Osman'ın öldürülmesiyle

²⁷ Taberî, *Târîh*, 1: 2856 vd. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/2: 164-5; Mes'ûdî, *Tenbîh* (Cairo: 1938), 254-5; G. Levi Della Vida, "Othmân b. Affân", *Encyclopaedia of Islam*, ilk baskı.

²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/2: 15, 131, 160-6; H. Hirschfeld, *New researches into the composition exegesis of the Qoran* (London: 1902), 22-4; J. Wansbrough, *Quranic Studies* (Oxford: 1977), 64-5.

²⁹ *Midrash Rabba on Numbers*, 15: 10; *Midrash Tanhûmâ*, ed. S. Buber (Wilna: 1885), 4: 50.

³⁰ L. Ginzberg, *Legends*, 3: 161.

³¹ İbnü'n-Neccâr, *Dürre*'den el-Fâsî, *Şifâ'ül-ğarâm* (Cairo: 1956), 341-2; Yâkut, *Mu'cemü'l-büldân* (Leipzig: 1866-73), 1: 430; F. Wüstenfeld (tr.), *Geschichte der Stadt Medina*, ch. 6 (s. 147).

³² Taberî, *Târîh*, 1: 2856, 2858.

sonuçlanan sıkıntılar döneminin ve İslam'da ilk iç savaşın başlangıcı olarak kabul edilir. Diğer bir ifadeyle, *hâtemü'n-nebi'*nin kaybolmasının Fitne'nin başlangıcına işaret ettiği görülür.³³ Fitne, genellikle [Hz.] Osman'ın öldürülmesiyle başlatılmasına rağmen aslında sıkıntılar, yüzüğün kaybolması ile başlar ve halifenin öldürülmesi bu sıkıntılarının bir parçasıdır. Ayrıca [Hz.] Peygamber'in, [Hz.] Osman'a Fitne zamanında doğru yolda olacağını önceden haber verdiği rivayet,³⁴ Fitne'nin aslında [Hz.] Osman hayattayken başladığı iddiasını destekler. Bu görüş kabul edilirse, o zaman İslam için *hâtemü'n-nebi'*nin kaybolmasının, Samariler için Rehuta'nın sonu ve Panuta'nın başlangıcı anlamına gelen kutsal eşyaların kaybolmasına benzer bir rol oynadığı söylenebilir. Fitne ve Panuta kavramlarının daha fazla ortak noktasının bulunup bulunmadığı daha çok araştırmaya değer olabilir.

O halde, Zemzem'in kaybolması ve yeniden bulunmasıyla ilgili verilen rivayetleri, kutsal alanların kaybolması rivayetinin genişlemiş hali olarak düşünmek için nedenler mevcuttur. Fakat niçin İslam, Zemzem'le ilgili bu özel rivayeti geliştirmeyi seçmişti? Kutsal nesnelere saklandığında ortadan kaybolan mağara veya çukurdan söz eden rivayetin, Zemzem kuyusuna uygulanmaya elverişli olduğu iddia edilebilir fakat İslam'daki bu rivayet, gerçek öneminden yoksun görünmektedir. Buna karşın Yahudiler ve Sâmiriler için mabedin kaybolması gerçek bir olaydı ve son zamanlarda mabedin yeniden inşa umudu anlaşılabilir. İslam'da bu rivayet, mabed ortadan kaybolmadığından ve Abdülmuttalib'in nesnelere veya kuyuyu yeniden bulması hakkındaki rivayetlerde herhangi bir mesahi ve eskatolojik emare görülmediğinden oldukça anlamsız görünmektedir. Ayrıca, bir su kuyusu olan Zemzem'in mabed nesnelere için saklama yeri olarak kullanılmasının uygun olmadığı düşüncesi, yukarıda verilen rivayetteki gibi kuyunun nesnelere içine konulmadan önce kurduğu iddiası ile açıklanabilir.³⁵ İlk halinde de rivayet, kutsal nesnelere gizlendiği yerden ziyade kutsal nesnelere odaklanır fakat Mekke'deki bu inancın, Yahudi ve Sâmiri rivayetlerinde bahsedilen kutsal

³³ *Fitne* teriminin ilk kullanımının tespitindeki zorluklara bir örnek için bk. G. H. A. Juynboll, "The date of the great fitna", *Arabica*, 20 (1973): 142-59.

³⁴ İbn Mâce, *Sünen* (Cairo: 1952), mukaddime, bab 11 (s. 41, no. 111); A. J. Wensinck, "Muhammad und die Propheten", *Acta Orientalia*, 2 (1924): 178.

³⁵ Yukarı bk. s. 79, dipnot 8.

nesnelerin türüne kesinlikle eşit olmadığını biliyoruz. Bu yüzden, İslam'ın niçin bu rivayeti uyarladığını ve onu Zemzem'le ilişkilendirdiğini anlamak oldukça zordur.

Burada ileri sürülecek iddia Mekke mabedi ve kuyusu, Müslüman mabedi kabul edilmeden önce bu rivayetin zaten Müslüman mabed inançlarının önemli bir parçası olduğudur. Mekke mabedi İslâm tarafından benimsendiğinde, aslında Yahudi mabed inançlarının bir parçası olan rivayete uyarlandı ve bu Zemzem kuyusundan bahsetmek için yapıldı. Diğer Müslüman mabed rivayetleri aynı şekilde ortaya çıkmış ve geliştirilmiş olabilir. Bu iddia için destek, 'Kâbe kuyusu' ile ilgili rivayetlerde bulunabilir.

Rivayetin farklı biçimlerinde, kutsal nesnelerin konulduğu mağara, kuyu veya çukurun, mabedin dünyanın merkezine yerleştirildiği inancı ile ilişkilendirilmesi muhtemeldir. Bu iddialar etrafındaki müzakerelerinde Wensinck, çeşitli Sâmi mabedlerde bulunan çukurların, kuyuların ve mağaraların işlevini tartışır ve onların, öbür dünya ve evrenin üç bölümü - dünya, cehennem ve cennet- ile dünyanın merkezi olan mabedin yerinde temasa geçilen iletişim kanalları olarak kabul edildiğini iddia eder.³⁶ Kutsal nesnelerin gizlenmesi ile ilgili çeşitli rivayetler, saklama yerini herhangi bir şekilde dünyanın merkezinin bir niteliği gibi tanımlamasına rağmen mabedin çukur veya mağara ile ilişkisi bu bağlantıyı ortaya koyar. Ayrıca, kutsal nesnelerin saklandığı mağara veya kuyunun, kutsal nesnelere alırsız ortadan kaybolduğu için sıradan olmadığı da açıktır.³⁷ Fakat Zemzem üzerine söylenenleri bu açıdan incelediğimizde o, dünyanın merkezi teorisiyle çok fazla ilişkili değildir. Wensinck'in ortaya koyduğu gibi, İslam'ın da mabedi

³⁶ A. J. Wensinck, "The ideas of the western Semites concerning the navel of the earth", *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, nieuwe reeks*, deel 17/1 (1916): 25-30.

³⁷ 2 Macc., 2: 4-8; *The Samaritan chronicle no. II*, 114. Macc.'e göre, *The Samaritan chronicle no. II* 'de, mağara Musa'nın vaadedilmiş toprakları gördüğü dağda bulunuyordu. Memar Marqah'a göre. 2: 12, 5: 3 (= İng. Tr., 83, 206), Musa, vaadedilmiş toprakları gördüğü dağ Mt. Nebo'da gömüldü. Bu inançların benzerliği, Âdem'in gömüldüğü ve Tanrı'nın altın, buhur ve mür'ünü bıraktığı Süryani Hazineleleri Mağarası'nı (*Me'âraş Gazze*) hatırlatır. Dünya inançları çemberinin merkeziyle ilişkilendirilen bir özelliği olan bu mağara, Cennet'in hemen altına konumlandırıldı: C. Bezold, *Die Schatzhöhle*, 2 cilt (Leipzig: 1883-8); E. A. Wallis Budge, *The cave of treasures* (London: 1927); Wensinck, *Navel*, 27.

dünyanın merkezi olarak kabul ettiğini gösteren Müslüman mabed rivayetleri birçok ayrıntıya sahip olmasına rağmen bu ayrıntıların tamamı Zemzem ile ilişkilendirilemez. Kutsal nesnelerin gömülmesi rivayeti dışında, Zemzem malzemesinin dünyanın merkezi teorisine etkisi olduğunu göstermez. Bu teori, Mekke mabedinde bir çukurla bağlantılı olsa da, Kâbe içindeki çukur veya kuyu olan “Kâbe kuyusu” ile ilgilidir. Bu çukur veya kuyu hakkındaki rivayetlerin bazılarının Zemzem ile örtüşmesi, bazı Müslüman mabed rivayetlerinin, Mekke mabedinin özelliklerini dikkate alarak değiştirildiği iddiasını destekler.

Kaynaklar bize, Kâbe'nin içindeki bu kuyu veya çukur hakkında çeşitli bilgiler sunar. Bazı yerlerde *cübb*, bazı yerlerde ise *bi'r* olarak bahsedilir.³⁸ Bazen *el-bi'ru (cübb) fi cevfi'l-Ka'be*,³⁹ bazen de *bi'ru'l (cübb)- Ka'be* olarak geçer.⁴⁰ Ara sıra ona *Ahşef* ismi verilir.⁴¹ Onun kaynağı hakkında söylenen tek rivayet, hacılar tarafından mabede getirilen adaklar veya hediyeler için İbrahim tarafından bir muhafaza alanı olarak kullanılmak üzere kazıldığı rivayetidir.⁴² Daha önce de bahsedildiği gibi, bu çukurun veya kuyunun Kâbe'nin hazinesi (*hizânetü'l-Ka'be*) olarak kullanıldığı söylenilir ve bu rivayetler, Kâbe'nin hazinesinden hırsızlık için çeşitli teşebbüslerin olduğunu haber verir.⁴³ Bu hırsızlık teşebbüslerinden birinin akabinde Tanrı, hazineyi korumak için bir yılan göndermişti. Bu yılan kuyu veya çukurda kalmış, bu yüzden Kureyş Kâbe'yi yeniden inşa etmek amacıyla yıkmak istediğinde yılan delikten çıkıp duvarın üzerinde durduğu için Kureyş Kâbe'ye yaklaşmaktan korkmuştu. Ancak bir kuşun ortaya çıkması ve yılanı alıp götürmesi ile Kâbe'nin yıkımına

³⁸ Örneğin, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 169-70: *Kâne fi'l-Ka'be... cübb 'amîk...fe sümmiyet tilke'l-bi'ru'l-ahşef...*

³⁹ Örneğin, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 73 (*fi batnı'l-Ka'be*)

⁴⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 43.

⁴¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 73, 170 (O, Ahşef olarak isimlendirildi 've Araplar ona Ahşef ismini verdi!); R. Dozy, *Die Israeliten zu Mekka* (Leipzig: 1864), 176-7, Aramice çanak veya kap anlamındaki *h^usap*'tan isim türetmeye çalışır; Ezrakî, 170, Bir hırsızın, Tanrı tarafından çukura kapatıldığı (? *husife*) olaydan türetmek istiyor gibi görünüyor.

⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 31, 73, 169.

⁴³ Taberî, *Târîh*, 1: 1130.

başlamak mümkün olmuştu.⁴⁴ Bazı rivayetler, Hübel putunun Kâbe'nin içindeki bu çukurun üstünde durduğundan bahseder.⁴⁵

Wellhausen ve diğerleri, Kâbe'nin içindeki bu çukuru veya kuyuyu, İslam öncesi diğer Arap mabedlerinden bilgi sahibi olduğumuz *ğabğab*'lar ile karşılaştırdılar.⁴⁶ *Ğabğab*, kurban kanının veya diğer bağışların toplandığı bir put veya sunağın önündeki çukur veya oyuk yerdir. Benzer yapılar Kudüs'te olduğu gibi, diğer Sâmi mabedlerde de mevcuttur. Wensinck bu *ğabğab*'ları ve diğer delikleri, dünyanın merkezi inancıyla ilişkilendirmiş ve aynı fikirler etrafında, Kâbe'nin içindeki kuyu veya çukurun Müslüman kaynaklarındaki bilgiye nasıl yerleştirildiğini göstermiştir. Özellikle, onun içinde kalan yılanla (the serpent) ilgili detaylar, onun cehennem (the nether world) ile ilişkilendirildiğini gösterir.⁴⁷

Zemzem ve 'Kâbe kuyusu' ile ilgili rivayet malzemesi üzerine daha fazla düşünmek, en azından bazı durumlarda, aynı işlevi yerine getiren varlıkları teoride ayırmak için belli bir eğilim olduğu sonucunu doğurur. Başka bir ifadeyle, bazı rivayetlerde Zemzem ve 'Kâbe kuyusu' birbirinin yerine kullanılarak kavramlar birbirine yaklaştırılır. Üstelik 'Kâbe kuyusu'nun tarihi gerçekliği Mekke mabedi ile ilişkilendirildiği için sorgulanabilir. Bu kanıtla birlikte ele alındığında, 'Kâbe kuyusu'nun Mekke mabedinin İslam tarafından benimsenmeden önce geliştirilen mabed inancının bir kalıntısı olduğu iddiası sonucunu doğurur. Mabed benimsendiğinde, bu inançların bazıları Mekke mabedinin kuyusu Zemzem'e uygulanmıştır fakat aynı zamanda rivayetin önceki hâli 'Kâbe kuyusu' inancında görülebilmektedir.

Dikkate değer görünen ve Zemzem kuyusu ile örtüşen bir alan olduğunu ileri süren 'Kâbe kuyusu' ile ilgili ilk ayrıntı, onu tanımlamak için *bi'r* kelimesinin kullanılmasıdır. Normalde *bi'r* sözcüğü bir su kaynağını, bir kuyuyu veya muhtemelen bir kaynağı belirtir fakat rivayetlerin hiçbiri, 'Kâbe

⁴⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 49, 104 vd.; Abdürrezzâk, *Muşannef* (Beyrut: 1970 vd.), 5: 9103, 9105, 9106.

⁴⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 73.

⁴⁶ J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, 3. baskı (Berlin: 1927), 103; W. Robertson Smith, *The religion of the Semites*, 2. baskı (London: 1894), 197-8, 228, 340; T. Fahd, *Le pantheon de l'arabie centrale a la veille de l'higire* (Paris: 1968), 38-41.

⁴⁷ Wensinck, *Navel*, 29-30, 59-63.

kuyusu'nun suyla bir ilgisinin olduğundan bahsetmez. 'Kâbe kuyusu' gibi ifadeler kullanıldığında, Mekke mabedinin kuyusu olan Zemzem ile karışma ihtimali aşîkârdır ve Mekke'deki Müslüman mabedindeki Zemzem kuyusunun bilinirliği dikkate alındığında diğer 'kuyu' için bir yerin olması gerektiği şaşîrtıcıdır. Ayrıca, daha önce de bahsedildiği gibi, rivayet 'Kâbe kuyusunu' kazan kişinin İbrahim olduğunu söyler.⁴⁸ Fakat çoğu rivayet, Zemzem kuyusunun, İbrahim'in Mekke topraklarında Hacer ve İsmail'i yalnız bırakıp ayrılmasından sonra ortaya çıktığını söylemesine rağmen Müslüman rivayetlerinde Zemzem'e, İbrahim'in kuyusu ve onu İbrahim'in kazdığına dair bazı atflar bulunmaktadır.⁴⁹ Zemzem'le bağlantılı Beerşeba'da, kuyu üzerine Abimelek ile İbrahim'in anlaşmazlığına dair Yaratılış 21: 25 ve devamında bu hikâyeyi tekrarlayan bir rivayet de mevcuttur.⁵⁰ Elbette daha muhtemel olanı, Zemzem'in ortaya çıkışı anlatımına Yaratılış 21: 12 ve devamındaki hikâyenin Müslüman rivayetine uyarlanmasıdır.⁵¹ Müslüman rivayetleri tarafından Zemzem olarak tanımlanan, Midraş Yaratılış 21: 19'da bahsedilen kuyu (Yaratılış 16: 17 ve devamında) Beer-lahoy-roi ile tanımlanır.⁵² İbrahim'in Zemzem kuyusu ile olan bu ilişkisi, Zemzem kuyusu ile 'Kâbe kuyusu' arasında daha fazla benzerlik sağlar.

Ancak en dikkat çekici benzerlik, hem Zemzem kuyusunun hem de 'Kâbe kuyusunun' içine atılan nesnelere olmasıdır. Kuşkusuz rivayetlerde aktarıldığı gibi, ikisi arasında bir fark mevcuttur. Zemzem kuyusu sadece bir olayda ve çok özel durumlarda bazı kutsal nesnelere saklama yeri olarak kullanılırken Kâbe'nin içindeki *bi'r* veya *cübb*, adak olarak sunulan şeylerin kabulü için özel olarak kazılmış bir hazinedir. Fakat buna rağmen, Wellhausen ve diğerleri, Zemzem'in kendisinin bir *ğabğab* olduğu yorumunda bulunabilmek için bu

⁴⁸ Yukarı bk. s. 88, dipnot 42.

⁴⁹ Fâkihî, *Târîhu Mekke*, 337b, 1. 5' den; Fâsi, *Şifâ*, I, 247; Halife'nin emirleri üzerine inşa ettiği bir su kaynağı ile Zemzem'in yerine geçmeye çalışıldığında, Halife'nin tatlı suyu ile İbrahim'in acı suyunu karşılaştıran Hâlid el-Kasrî'nin konuşmasını da not edin (Taberî, *Târîh*, 2: 1199,1200)

⁵⁰ Fâkihî, *Târîhu Mekke*, 337b.

⁵¹ D. Sidersky, *Origines des legendes musulmanes* (Paris: 1933), 50-1; M. Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde* (Leiden: 1893), 103.

⁵² *Midrash Rabba* Yaratılış 21: 29. İbn Ezra, Beer-lahoy-roi'yi Zemzem'le tanımlar. (M. Grünbaum, *Sagenkunde*, 106).

benzerlikten yeterince yararlandılar.⁵³ Fakat bir *ğabğab* ya da kutsal nesnelere için saklama yeri olarak su kuyusu Zemzem'in uygun olmaması, aslında onun bu amaçla kullanılıp kullanılmadığını şüpheli hale getirir. Öyleyse Zemzem'in içine konulduğu söylenen ve sadece adak olarak sunulmayan nesnelere mabed için temel öneme sahip olduğu anlatım dikkate alınır ve cehennem ile iletişimin bir yolu olan Kâbe'nin içindeki çukur, Wensinck'in görüşleri ışığında düşünülürse, Zemzem'in içine nesnelere konulması rivayetinin Kâbe kuyusunda tutulan nesnelere ilişkilendirilmesi imkânını daha da artırır.

Ayrıca rivayetlerdeki iki çukurun bir dereceye kadar aynı nesnelere ilişkili olduğu görülür. Abdülmuttalib tarafından Zemzem'de bulunan altın ceylanların, normalde 'Kâbe kuyusunda' tutulan mabedin hazinesinin bir parçası olarak görüldüğü zaten belirtilmişti.⁵⁴ Bu yüzden nesnelere, iki çukurla ilgili rivayetle ilişkilendirilir. Aynı zamanda bu, rüknün gerçek olabileceğini gösterir. Bir rivayette, Cürhümî liderinin diğer nesnelere birlikte Zemzem'in içine *hacerü'r-rükn*'i de koyduğundan bahsedilmiştir.⁵⁵ Müslüman rivayetinde rükn, Mekke mabedinde bulunduğu söylenen ilahi bir söz içeren vesika ile sıklıkla ilişkilendirilir. Bu vesikanın (*kitâb*) bulunduğu yeri isimlendiren çeşitli rivayetler mevcuttur.⁵⁶ Bu bağlamda konuyla ilgili iki rivayette 'rüknün içinde' ve 'Kâbe kuyusunun içinde' (*fî bi'ri'l-Ka'be*) ifadeleri kullanılır.⁵⁷ Başka bir ifadeyle, ceylanların yanı sıra rükn, hem Zemzem kuyusu hem de 'Kâbe kuyusu' ile ilişkilendirilir.

Kâbe'nin içindeki *bi'r* veya *cübb*'ün gerçekliğiyle alakalı, uzmanlar genellikle Mekke mabedinde var olduğunu kabul etmişler ve daha önce de belirtildiği gibi, bunu Sâmi mabedlerdeki *ğabğabların* işlevi ile ilgili tartışmalarda kanıt olarak kullanmışlardır. Bununla birlikte, İslamî dönemlerde Kâbe'nin içinde böyle bir kuyu veya çukur bulunmamaktadır ve onun, Mekke mabedinde bulunup bulunmadığı da şüphelidir. Bu rivayetlerden, [Hz.] Peygamber'in çocukluğunda Kâbe'nin Kureyş tarafından yeniden inşası

⁵³ J. Wellhausen, *Reste*, 3. baskı, 103; W. Robertson Smith, *Semites*, 167-8; T. Fahd, *Pantheon*, 40.

⁵⁴ Yukarı bk. s. 80, dipnot 11.

⁵⁵ Yukarı bk. s. 80, dipnot 14.

⁵⁶ Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 42-3; İbn Hişâm, *Sîre*, 1: 195-6; Taberî, *Tefsir* (Cairo, 1954), 3: 61.

⁵⁷ Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 42-3. Krş. Fâkihî, *Târîhu Mekke*, 339a, Abdülmuttalib, Zemzem'de yazılı üç taş bulur.

münasebetiyle bahsedilir. Bazı rivayetlerde bahsedildiği gibi, o sıralarda çukur, Kureyş tarafından yeniden kazılmış ve şimdiye kadar bulunduğu yerde tekrar oluşturulmuştur.⁵⁸ Çukurun üzerinde durduğu söylenen Hübel putunu [Hz.] Muhammed'in yıktığına dair anlatımlar bulunmasına rağmen, [Hz.] Muhammed'in Mekke'yi fethetmesi ve Kâbe'yi 'putlardan temizlemesi' ile ilgili rivayetlerde, Kâbe içindeki bu çukura birkaç atıf mevcuttur.⁵⁹ İslamî dönemle ilgili rivayetlerde *hizânetü'l-beyt* veya *hizânetü'l-Ka'be*'ye atıflar vardır fakat bunların ne ifade ettiklerini tespit etmek zordur. Mesela Ezrakî, *Zikru'l-cübb ellezi kâne fi'l-Ka'be fi'l-câhiliyye ve-mâ lil-Ka'be ellezi yuhdâ lehe ve-mâ câ'e fi zelik* başlıklı bir bölüme sahiptir.⁶⁰ Bu bölümdeki ilk rivayetler, Kâbe'nin içindeki çukuru ve akabinde ise bir kısmı Kâbe'nin içine asılan ve bir kısmı da *hizâne*'nin içine konulan çeşitli hazineleri ele alır. *Hizâne*'nin ne olduğunu gösteren herhangi bir şey mevcut değildir fakat başka bir yerde Ezrakî, onun İslam'ı kabul eden bir Tibet kralı tarafından Kâbe'ye gönderilmiş bir hediye olduğundan bahseder. Bu hediye, Şeybe b. Osman'ın evindeki mabedin hazinesine (*hizânetü'l-beyt*) yerleştirilmişti.⁶¹ Ezrakî'nin rivayetlerinin hiçbirisi, *fetih* döneminde *cübb'*a ne olduğunu söylemez. Bu nedenle, daha fazla kanıt olmadan, *cübb'*ün veya *bi'r*'in Mekke mabedinde gerçekten var olup olmadığı sorgulanamaz.

Bu yüzden bu makalede tartışılan bulgu, Zemzem'in ve 'Kâbe kuyusu'nun gömülmesi ve yeniden bulunması ile ilgili rivayetlerin arka planının geçici olarak yeniden yapılandırılmasına izin verir. Erken dönem İslam, bazı Yahudi inançlarını geliştirerek, mabedi bir çukur ya da kuyuyla ilişkilendirdi. Bu düşünce, mabedin yeryüzünün merkezi olduğu ve özellikle de kutsal eşyaların gömülmesi rivayetiyle ilişkili olduğu teorisi ile alakalıydı. Bu fikirler, Mekke mabedinin Müslüman mabedi olarak kesin bir şekilde tesis edilmeden önce mabedin kuyusu olan *bi'ru'l-Ka'be* ile ilgili rivayetlerde ifade bulur. Ama Mekke mabedine İslam egemen olduğunda mabedin kuyusu

⁵⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 111.

⁵⁹ Ezrakî'ye göre, (*Ahbâru Mekke*, 171) [Hz.] Muhammed, *fetih* zamanında Kâbe'de bulunan *cübb'*de 70.000 *ûkuyye* altın buldu.

⁶⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 169-73.

⁶¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 157-8. Krş. Ya'kubî, *Târîh*, 2: 452-3; W. Barthold, "Tibet", *Encyclopaedia of Islam*, ilk baskı.

Zemzem, daha eski olan *bi'ru'l-Ka'be*'nin yerine geçmiş ve kutsal nesnelere gömme rivayeti, Zemzem'le birleştirilmiştir. Kutsal nesnelere artık konu ile ilgisi olmadığından rivayet yeniden işlenmiş ve Zemzem'in kendisinin gömülmesi ile ilgili bir rivayet haline gelmiştir. Aynı zamanda *bi'ru'l-Ka'be* yeniden yorumlanmış ve onunla ilgili malzeme, nesnelere yeni biçimlerine yer vermek için uyarlanmıştır. Artık o, adak olarak sunulan şeyler için bir hazine ya da hazne olarak açıklanır. Bu sonuç yalnızca genel olarak ifade edilebilir ve birçok ayrıntı müphem kalabilir, ancak burada açıklandığı gibi rivayetlerin kanıtlara uygun olduğu kabul edilir.

[KAYNAKÇA]*

- Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Muşannef*. Beyrut: 1970.
- Barthold, Wilhelm. "Tibet". *Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1913-1936.
- Bezold, Carl. *Die Schatzhöhle*. 2 cilt. Leipzig: 1883-88.
- Buber, S. (ed.). *Midrash Tanhûmâ*. Wilna: 1885.
- Collins, Michael Francis. "The hidden vessels in Samaritan tradition". *Journal for the Study of Judaism*. 3: 97-116, Leiden: Brill, 1972.
- Dozy, Reinhart. *Die Israeliten zu Mekka*. Leipzig: 1864.
- el-Fâsî, Ebu't-Tayyib Takiyyüddin Muhammed, *Şifâ'ül-ğarâm*. Cairo: 1956.
- Fahd, Toufic. *Le pantheon de l'arabie centrale a la veille de l'higire*. Paris: 1968.
- Fâkihî, Ebu Abdillah Muhammed b. İshak. *Târîhu Mekke*. MS Leiden.
- Gaster, Moses. *The Samaritans. Their history, doctrine and literature*. London: 1925.
- Ginzberg, Louis. *The legends of the Jews*. Philadelphia: 1911-38.
- Grünbaum, Max. *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*. Leiden: 1893.

* Esas metinde kaynakça bulunmamaktadır. Derginin formatına uyması için dipnotlardan biz oluşturduk.

Hawting, Gerald Richard. *Aspects of Muslim political and religious history in the 1st/7th century, with special reference to the development of the Muslim sanctuary*. Doktora tezi, University of London, 1978.

Hirschfeld, Hartwig. *New researches into the composition exegesis of the Qoran*. London: 1902.

Isser, Stanley Jerome. *The Dositheans*. Leiden: 1976.

İbn Hişam, Cemalüddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. 2. Baskı. Kahire: 1375/1955.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. Cairo: 1952.

İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed. *Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳâti'l-kebîr*. Leiden: 1904-21.

Juynboll, Gautier Hendrik Albert. "The date of the great fitna". *Arabica* 20: 142-59, Leiden: Brill, 1973.

Kippenberg, Hans Gerhard. *Garizim und Synagoge*. Berlin: 1971.

Levi Della Vida, Giorgio. "Othmân b. Affân". *Encyclopaedia of Islam*. 6: 1008-1011, 1. baskı. Leiden: E. J. Brill, 1913-1936.

MacDonald, John. (ed.). *Memar Marqah*. Berlin: 1963.

MacDonald, John. (ed.). *The Samaritan chronicle no. II*. Berlin: 1969.

MacDonald, John. *The theology of the Samaritans*. London: 1964.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin. *et-Tenbîh*. Cairo: 1938.

Sidersky, D. *Origines des legendes musulmanes*. Paris: 1933.

Smith, William Robertson. *The religion of the Semites*. 2. baskı. London: 1894.

Taberî, Muhammed b. Cerir. *Târîh*. Leiden: 1879-1901.

Taberî, Muhammed b. Cerir. *Tefsir*. Cairo: 1954.

Wallis Budge, Ernest Alfred. *The cave of treasures*. London: 1927.

Wansbrough, John. *Quranic Studies*. Oxford: 1977.

Wellhausen, Julius. *Reste arabischen Heidentums*. 3. baskı. Berlin: 1927.

Wensinck, Arent Jan. "Muhammad und die Propheten". *Acta Orientalia* 2 (1924).

Wensinck, Arent Jan. *The ideas of the western Semites concerning the navel of the earth*. Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen 17/1. Amsterdam: J. Müller, 1916.

Wüstenfeld Ferdinand. (tr.). *Geschichte der Stadt Medina*. ch. 6. Göttingen: 1860.

Wüstenfeld, Ferdinand. *Die Chroniken der Stadt Mekka*. Leipzig: 1858.

Ya'kûbî, Ebu'l-Abbas Ahmed. *Târîh*. Beyrut: 1390/1970.

Yâkut el-Hamevî. *Mu 'cemü'l-Büldân*. Leipzig: 1866.